
ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՏՆԻ ԴԵՄՔԵՐԸ ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խրիմյան Հայրիկ, Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Հայր Ղևոնդ Ալիշան, Մինաս Զերադ, Կոմիտաս, Հովհ. Թումանյան, պատրիարք, կաթողիկոս, «Սիրաք եւ Սամուէլ», «Դրախտի ընտանիք», «Վանգոյժ», «Հայ-գոյժ»:

Նախաբան

Ազգային-հասարակական, հոգևոր-մշակութային նշանավոր գործիչ, 1893 թ-ից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը (Մկրտիչ Ա. Վանեցի, 1820, Վան-1907, Վաղարշապատ) իր գործունեության հենց սկզբից անբասիր վարքով, ազգասիրական ու հայրենասիրական գործերով մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել ժողովրդի մեջ: Նրա մասին դրվատական ու, պարզապես, հիացական շատ խոսքեր են գրել բազմաթիվ հայտնի դեմքեր, հիշատակել Հայրիկի հետ կապված հետաքրքրական դեպքեր և պատմություններ¹: Դեռևս 1874 թվականին՝ հինգ տարվա Կ. Պոլսո պատրիարքությունից հետո, Թուրքական կառավարության և որոշ հայ բնդդիմադիրների հարուցած խոչընդոտների հետևանքով, նա հրաժարվել էր այդ բարձր պաշտոնից՝ ժողովրդին ավելի մոտիկից, գործնականում ծառայելու մտադրությամբ: Խրիմյան Հայրիկին նվիրած «Մշակ» բանաստեղծության մեջ, հայրենի հողի մշակի խորհրդանշական կերպարով Բաֆֆին ակնարկում էր նաև նրան հետևյալ տողերով.

... Եվ նրա ազնիվ ճգանց փոխադրեն
Տգետը փշյա պսակ է հյուսում,
Իսկ նա լի հույսերով յուր սերմն է ցանում
Եվ ապագայում հունձքի է ապաստում²:

Իր վերահիշյալ մտադրության մասին վկայում է նաև Խրիմյան Հայրիկը: «Պիտի դառնամ հայրենիքս,— մի նամակում գրել է նա,— լռեմ, բերանս հողին տամ, թուղթ ու գրիչ սիրեմ. վասն զի փորձառությամբ հասկցա, որ այս աշխարհին մեջ մարդ մեծ պաշտոնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպես մեծագործել, ինչպես յուր և ազգին փափագն է»³: Հատկանշական է, որ Խրիմյանի մասին նման միտք է հայտնել նաև ժամանակի հայտնի դեմ-

* Ներկայացվել է 22. I. 2021 թ., գրախոսվել է 02. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 30. II. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1969, 260 էջ:

² Բաֆֆի. Երկերի ժողովածու տասներկու հատորով, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 189:

³ Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, Երևան, 1992, էջ 7:

քերից մեկը՝ Շուշիում ծնված խմբագիր, հրատարակիչ, հասարակական գործիչ Տիգրան Նազարյանը: Համոզված լինելով, որ Խրիմյանն ու Ալիշանը հավասարազոր մեծություններ են ազգի համար ունեցած իրենց նշանակությունը՝ նա գրում է, թե «... ճակատագիրը խլեց Խրիմյան Հայրիկից նրա իսկական կոչումը: Բերեցին ՎեՀԱՓԱՌ տիտղոսը տվին, Վեհափառի չորս պատի մեջ շղթայեցին, պահանջելով, որ ջինջ եթերում սավառնող ԱՐԾԻՎԸ թառ լինի Աթուրի վրա»⁴: Այդուհանդերձ, 1876 թ. Վանի մեծ հրդեհի ազդեցության տակ գրած «Վանգոյթ», ապա նաև 1877–1878 թթ. ուռա-թուրքական պատերազմի աղետալի հետևանքների արձագանքը հանդիսացող «Հայգոյթ» արձակ քնարերգական գործերի համար նա իրավամբ հռչակվել էր «ԺԹ դարու Խորենացին»⁵: Ուշագրավ է նաև մեծն Կոմիտասի վկայությամբ մեզ հասած պատմություններից մեկը. «Գերմանացի մի հնախույզ հետաքրքրվում է հնագիտական արժեք ունեցող իրերով: Երբ էջմիածնում նրան ներկայացնում են Խրիմյանին, վերջինս դիմում է թարգմանչին:

— Ըսեք, որ ես թանկագին հնություն մը ունիմ. քանի՞ տարվան կենթադրեմ:

- Հինգերորդ դարի,— փորձում է գուշակել հնագետը:
- Անկեց ալ հին,— հուշում է կաթողիկոսը:
- Քրիստոսի ժամանակվա:
- Անկեց ալ հին:

Հնախույզի աչքերը վառվում են հետաքրքրությունից, որ աստիճանաբար փոխվում է ոգևորություն:

— Տեսնեմ, Վեհափառ, ինչ է այդ թանկագին հնությունը:

— Իմ ազգս է,— կշտամբող շեշտով պատասխանում է Խրիմյան Հայրիկը,— Քրիստոսեն ալ հին, Մովսեսեն ալ. իմ թշվառ ազգը: Անտեսած այս թանկագին հնությունը՝ հին քար մը կամ առարկա մը փնտրելու կելլեք»⁶:

Չափազանց ուշագրավ է նաև Կոմիտասի աշակերտներից Աղավնի Մեսրոպյանի հուշային մի դրվագ՝ հայոց երեք մեծերի հոգեմտավոր կապերի տեսանկյունից: «1907 թվի գարնան, երբ առաջին անգամ Փարիզի հայոց առաջնորդարանը գացինք,— պատմում է նա,— այնտեղ Կոմիտասի առանձնասենյակին պատին տեսանք Խաչատուր Աբովյանի մեծադիր լուսանկարը: ... Այդ օրերեն մեկը, Աբովյանի լուսանկարով հետաքրքրվող հյուրերուն Կոմիտաս հետևյալը ըսավ. «Այս Խաչատուր Աբովյանի լուսանկարը իմ ամենասիրած իրս է. իմ էություն հետ մաս կազմելով ... Մոտ կամ հեռու՝ ուր որ ճամփորդեմ՝ հետս կտանիմ զայն: Այս թանկագին նվեր-հիշատակը ինձ տվավ Խրիմյան Հայրիկը՝ իր կաթողիկոսության առաջին օրերուն»⁷:

Համազգային մտածողության տեր գործիչը

Խրիմյան Հայրիկը համազգային մտածողության տեր գործիչ էր: Նրա համար ամենից կարևորն աշխարհասփյուռ հայության համախմբումն ու

⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 163:

⁵ Խրիմյան Հայրիկ. նշվ. աշխ., էջ 8:

⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁷ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960, էջ 236:

միասնականությունն էր՝ հանուն հայրենի ժողովրդի և հայրենիքի առջև ծառացած բարդ ու դժվարին խնդիրների լուծման: Ահա թե ինչու, ամեն առիթով նա հրավեր էր կարգում հայրենիքը լքած բոլոր կարող ուժերին, համոզում, բարոյապես շահագրգռում էր վերադառնալ՝ միասնաբար շենացնելու Հայոց տունը: Մի որոշ ժամանակ Փարիզ տեղափոխված և մեկուսի կյանք վարող անվանի իմաստասեր ու բանաստեղծ Խաչատուր Մխաթյանին գրած նամակում նա նշում էր՝ «Այդ հրաշալիք մի է Փարիզի դրախտին մէջ այդպէս ճգնաւորական կեանք վարել», բայց նաև հորդորում էր վերադառնալ հայրենիք՝ վստահեցնելով, որ անհիմն են նրա կասկածները, «թե Հայր տակաւին անսիրող է իմաստութեան»: «Սիրեմ զքեզ, վերցո՛ւր այդ կասկածը, — գրում է նա, — ... Խրիմեան Հայրիկ իւր կերած հացէն քեզ նման իմաստասիրաց բաժին կը հանէ. նա սովոր է պատուել իմաստութիւն:»:

Չեմ մոռնար, կը յիշեմ տակաւին, դու Ծաղկոցածորի սովորական երկասիրող մշակն ես: Ես ալ քեզ նման սիրահար եմ այդ Անույ պարտիզին: Արի՛, ե՛կ որ միասին մշակենք մեր հայրենի պարտէզ: Քեզ նման ես եւս խմբագիր եմ, քան թէ Պատրիարք»⁸:

Երբ 1887 թ. հուլիսի 27-ին Զեյթունում բռնկված հրդեհի ճարակ դարձավ 1.000 տուն՝ անապաստան թողնելով 8000 զեյթունցիների, սեպտեմբերի 12-ին Հայրիկը նամակ հղեց նաև հեռավոր Սանկտ Պետերբուրգի նորաբաց «Արաքս» հանդեսի խմբագիր Սեմյոն Գուլամիրյանցին. «Ուրախ եմ շատ որ ձեռնարկած էք մի թերթ հրատարակել և անունը «Երասխ» մկրտած էք: Մ՛հ, հայու տարագիր որդիքներ. նեվա գետէն Երասխ կ'յիշեն: Կ'օրհնեմ ձեր այդ ձեռնարկ որ յաջողիք արդիւնաշատ գործել: ... Աշխատի՛ր ուրեմն դու ևս քո անձնուիրութեանդ պարտք կատարել: «Երասխիդ» գետով ջուր հասուր ջուր, որ մարենք Զեյթունին կրակ և վերստին կանաչեն Զեյթունին խանձողած մարդատունկ անտառներ»⁹ (ընդգծումը մերն է. — Պ. Դ.):

Հովհ. Թումանյանը, պատմելով Խրիմյան Հայրիկի հետ Թիֆլիսում հաճախակի հանդիպումներից մեկում նրանից ստացած իր տպավորությունների մասին, վկայում է, որ նա «... շատ էր սիրում ոտ<անավոր> գրելը և իրեն նշանավոր բանաստեղծ էր համարում: — Գիշերները քունս չի տաներ, — ասում էր, — սենյակում կըրճեմ, կծխեմ ու կգրեմ»: Մի օր մտնելով Թիֆլիսի առաջնորդարան՝ տեսնում է այնտեղ հավաքված մի խումբ խնդրատուների: Ամեն մեկը՝ ծեր թե մանուկ, մի-մի խնդիրք ուներ սիրելի Հայրիկին: Եվ վերջինս, համբերատար լսելով բոլորին, կարգադրում է լուծել նրանց խնդիրները՝ «Եվ այսպես ամբողջ օրը», զարմանքով արձանագրում է բանաստեղծը¹⁰: Մեկ ուրիշ մանրապատումում 1896-ի կոտորածից մազապուրծ, Սասունի կողմերից մի խումբ փախստականների հետ էջմիածին հասած Ա. գյուղի ծերունի տեր Սարգսի քսան հոգանոց իր գերդաստանի զոհվելու մասին գուշոյին Խրիմյանը պատասխանում է. «Դու քսան որդի ես կորցրել, իսկ ես քսան հազար, ... այդ էլ քսան եղավ քսան հազար ու քսան ... Ո՞ւմն է շատ, տեր Սարգիս» ... Եվ երբ քահանան ցնցվում է և լուռ, Հայ-

⁸ Տե՛ս Թ. Ե. Դ. Կ. Ամէնուն տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, 1916–1922, էջ 14–15:

⁹ «Արաքս» (Ս. Պետերբուրգ), 1887, գիրք Ա, էջ 145–146:

¹⁰ Հ. Դ. Կ. Թ. Ե. Դ. Կ. Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 5, Երևան, 1994, էջ 71–74:

րիկն առաջարկում է մոտենալ իրեն, աջը դնել գլխին և օրհնել, որպեսզի այդ մեծ վշտին դիմանա: «Ասավ ու գլուխը խոնարհեց, — գրում է Թումանյանը: — Քահանան շտապեց առաջ, աջը դրավ իր Հայրապետի գլխին, սկսավ աղոթք մրմնջալ ու աչքերը լցվեցին արտասուքով ... Նա օրհնում էր Հայոց կաթողիկոսին ... Նրա առջև խոնարհած էր Հայոց Հայրիկը ...»¹¹:

Խրիմյանի «Երկեր»-ի կազմող և առաջաբանի հեղինակներ Ա. Մադույանն ու Հ. Պետրոսյանը իրավացիորեն նշում են, որ պաշտոնյաների և մտավորականության ուշադրությունը «դեպի երկիր» ուղղելու Սրբազան Հայրիկի ջանադիր գործերակերպը հող նախապատրաստեց «հասարակական-գրական այն շարժման համար, որ 90-ական թվականներին Հայտնի դարձավ «գալաուական գրականություն» հորջորջումով և փոքր-ինչ ավելի ուշ ձևավորվեց իբրև գրական հոսանք»¹²: Հակոբ Օշականը ևս հավաստում է, «թե իր աշակերտ Սրուանձտեանցով, իրեն գործակից, իր խոսքի հաւատարիմ արուեստագէտներու որոշ խումբի մը կողմէ հրապարակ նետուած գաւառական գրականութիւն վարդապետութեան իբր թելադրիչ, այս մարդը ծառայում է Հայոց գրականութեան դարձյալ դուրս է տարակոյսէ»¹³:

Խրիմյան — Ալիշան փոխհարաբերությունը

Վերը շարադրվածի համատեքստում կարևոր է անդրադառնալ նաև Խրիմյան—Ալիշան փոխհարաբերությանը: Խրիմյան Հայրիկը բարձր էր գնահատում «Մխիթարյան գրավաստակ հայրերի» ծառայությունները: Նա առանձնակի սիրով էր կապված իր «ծննդակից և սննդակից» Հայր Ղևոնդ Ալիշանի հետ, ու այդ վերաբերմունքը փոխադարձ էր: Ազգային գործիչ Միքայել Զալյանը «Մխիթարյան մենաստանում» վերնագրված իր տպավորություններում վկայաբերում է արդեն գրեթե ութսունամյա Ալիշանի հետ հանդիպման հետևյալ դրվագը.

«— Յոթնասունինն տարիս լրացավ, «Ձեր» Խրիմյան ինձնից հարյուր օրով մեծ է,— ասաց նա հմուտ հնագետի ճշտությամբ:

— Ինչո՞ւ «մեր», և ոչ թե «ձեր», — նկատեցի ես:

— Ինչպե՞ս թե «մեր»:

— Ձե՞նք որ նա էլ տաճկաստանցի է:

Այո՛, ճիշտ է,— պատասխանեց նա ծիծաղելով»¹⁴:

Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ուսում առած Արփիար Արփիարյանը համոզված էր, որ «... երկու եկեղեցականք կան, որոց դեմքը նայելով երբեք հայ մը չը կրնաս հագենալ Խրիմյան և Ալիշան»¹⁵ (ընդգծումը մերն է.— Պ. Դ.): Իսկ Տիգրան Նազարյանը յուրահատուկ համեմատական է անցկացնում հայ ազգի այդ երկու հսկաների միջև. «Եթե համայն հայություն մեջ անխտիր բոլոր խավերում անկետայի ենթարկվեր թե ո՞վ է ԺԹ դարու ամենախոշոր, ամենահեղինակավոր, ամենասիրելի, պաշտելի մարդը, որի խոսքը,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69–71:

¹² Խրիմյան Հայրիկ. նշվ. աշխ., էջ 15:

¹³ Յ. Օշական. Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Անթիլիաս, 1956, էջ 309:

¹⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 83:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

կամքը, տենչանքը ու մտորումը համայն հայության բաղձանքի ամփոփումը իր սրտում-հոգում ամբարած լինելը,— գրում է նա,— անշուշտ, միաձայն երկու մարդի վրա կանգ կառնեին՝ իմիՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ... և ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ: Իսկ սրանցից որի՞ն կտար առավելությունը, միաձայն ձեռնպահ կմնար և չէր կարող ձեռքը խղճին ասել, իրիմյան Հայրի՞կ թե Հայր Ղեռնդ Ալիշան մի-մի պայծառ, կենսարար, բուժիչ ու սննդարար ճառագայթներ եղած են, համայն հայության սիրտ-հոգի-միտք-զգացում դատարարակող, կռող կոփողներ: Գրագետը կարդացել է սրանց հրաբորբոք երկերը, անգրագետը լսել է աշուղի տաղերը, իրիմյան Հայրիկին ու Հայր Ղեռնդ Ալիշանին ձոնված, և հավատում-պաշտում է նրանց իբրև իր հայրենիքի նախախնամություն»¹⁶:

Ինչ մնում է Հայր Ղեռնդ Ալիշանի նկատմամբ իրիմյան Հայրիկի վերաբերմունքին, ապա դա լավագույնս արտացոլված է բանասեր, պատմաբան, խմբագիր Հովհաննես Թորոսյանի հուշերի մի դրվագում, որտեղ պատմվում է Թիֆլիսում 1901 թ. նոյեմբերին վախճանված, «հավատով կաթողիկ» Հայր Ղ. Ալիշանի հոգեհանգստի կարգը կատարելու հարցի շուրջ առաջադիմականների («Աղբյուր-Տարագ», «Մշակ») և պահպանողականների («Նոր Դար») կատաղի պայքարի ու երկարատև վիճաբանությունների մասին: Հիշյալ ժողովածուն կազմող գրականագետ Սուրեն Շտիկյանը ծանոթագրում է, որ «կոնսիստորիայի նախանդամ և ս. Սարգիս եկեղեցու վանահայր Գարեգին Հովսեփյանը ոչ միայն արգելում է հոգեհանգիստը կազմակերպելու համար տարվող նախապատրաստական աշխատանքները, այլև կարգադրում, որ տվյալ օրվա պատարագի ժամանակ ննջեցյալների անունները հիշատակելիս Ալիշանի անունը չհիշատակվի»: Թիֆլիսում հրավիրված մշակույթի գործիչների ընդհանուր ժողովում որոշվում է հարցը հասցնել կաթողիկոս իրիմյանին, որն էլ կայացնում է վերջնական որոշումը: «Իրեն հատուկ ուղղակիությամբ իրիմյանը, իրադրությամբ ծանոթանալուց հետո, կարգադրում է հայկական բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգիստ կատարել Ալիշանի հիշատակին,— գրում է Ս. Շտիկյանը,— պատճառաբանելով, որ հավատով կաթողիկ լինելը չի կարող արգելք լինել մեկի համար, որն ամբողջ հայ ժողովրդի նահապետն է»¹⁷ (ընդգծումը մերն է.— Պ. Դ.):

Իրիմյան Հայրիկը Եղիա Տեմիրճիպաշյանի գնահատմամբ

Իրիմյան Հայրիկի հետ ժամանակի մեկ այլ ինքնատիպ դեմքի՝ գրող, հրապարակագիր, իմաստասեր, մանկավարժ ու խմբագիր Եղիա Տեմիրճիպաշյանի առաջին անմիջական շփումները տեղի են ունեցել դեռ XIX դարի 60-ական թթ. սկզբներին՝ Հասգյուղի (Կ. Պոլիս) Ս. Ներսիսյան վարժարանում ուսանելու տարիներին: Ի դեպ, վարժարանում նրա դասընկերներն էին հետագայում հանրահայտ ազգային-մտավորական գործիչներ Ռեթեոս Պերպերյանը, Մինաս Չերազը և ուրիշներ: Հիշատակելի է, օրինակ, ժողովրդի հետ նաև նրանց մեծ ոգևորությունը 1869 թ. իրիմյան Սրբազանի՝ Կ. Պոլսո պատրիարք ընտրվելու կապակցությամբ: Մ. Չերազը նույնիսկ հինգ տնից և

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 163:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 244:

կրկներգերից բաղկացած ծավալուն բանաստեղծություն էր գրել՝ նվիրված նորընծա պատրիարքին՝ «Հայրենանուէրն Խրիմեան. Պատրիարք Պօլսոյ ՈՂՋՈՅՆ» վերնագրով:

... Քաղցր Աստուծոյ մ'անո՛յշ պատգամ,
Դո՛ւ, խաչակիր խաղաղութեան,
Շանթից փոխան՝ մեղր հոսէ՛ մեզ.
Հեզութեամբդ, ո՛հ, բարձրացո՛ղ մեզ ...
Եւ, մութի մէջ, Հայաստանցիս
Թէ կորնչի հեծեծազին՝
Հասցո՛ւր անոր՝ Զահ լուսաւոր.
Զ'ե՞ս մի լուսոյ Դու վե՛հ զինուոր ...¹⁸

Կ. Պոլսի «Մասիս» օրաթերթը տեղեկացնում էր նաև, որ «Խասգիւղի Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի աշակերտ արգոյ Պ. Մինաս Չարագլեան պատանւոյն յօրինած եւ լրագրոյս 924 թուոյն մէջ հրատարակուած գեղեցիկ երգը՝ արգոյ Պ. Տիգրան Զուխաճեանի աշխատասիրութեամբ եղանակաւորուած եւ ձայնագրութեամբ տպուած է՝ Ամեն. Խրիմեան սրբազանի ոսկեզօծ պատկերովը հանդերձ»¹⁹:

1885 թվականին «Հիւանդութիւնս» գրութեան մեջ՝ իր բուժող բժիշկներին՝ Սիմոն Սեղբոսյանին ու Տիրան Գաբամաճյանին երախտագիտութեան խոսքեր ուղղելուց հետո, Եղիա Տեմիրճիպաշյանն ավելացնում է՝ «Հոսկ ուրեմն յաւէտ շնորհապարտ պիտի մնամ այն անձանց՝ ոյց գլուխն ամենասիրելի Խրիմեան Հայրիկն՝ որք անձամբ կամ գրով սփոփեցին զիս հիւանդութեանս միջոցին»²⁰ (ընդգծումը մերն է.՝ Պ. Դ.): Նույն թվականին Եղիան մեծ ափսոսանքով է նշում, որ «տկարութեան պատճառաւ» չի կարողացել մասնակցել Հասգյուղի Ս. Ներսիսյան վարժարանի («իւր բարոյական որորանին», ուր «երբեմն ուսանող եւ այժմ ուսուցիչ» էր ինքը) Սրբոց Թարգմանչաց եւ իր պաշտպան սուրբերին՝ Ներսես Շնորհալուն եւ Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված «մեծագոյն տօնին», քանզի Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի մահից հետո, այդ տարի Խրիմյան Սրբազան Հայրիկին էին հրավիրել պատարագելու, օրհնելու եւ դեկավարելու հանդիսութիւնները: Նա իր «Շարժում»-ի մեջ մեծ պատկառանքով է արձանագրում, որ «Հայրիկն օրհնեց եւ խրախուսեց ըզ Ներսիսեան սանունս: Հետեւեալ օրն ալ բարեհաճեցաւ Նորին Ամենապատուութիւնն՝ ներկայ գտնուիլ Ներսիսեան սանուց պատուանիշներու բաշխման, ի խրախոյս աշակերտաց, ուսուցչաց եւ պատուարժան Հոգաբարձութեան ...»²¹: Երկու տարի անց Հայրիկը մասնակցում է նաև Եղիայի հորեղբորորդուն՝ ծանր հիվանդութիւնից հետո 26 տարեկանում մահացած Գալուստ Տեմիրճիպաշյանի հուղարկավորութեանը՝ իր

¹⁸ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1869, թիւ 924:

¹⁹ Տե՛ս «Մասիս», 1869, թիւ 927:

²⁰ «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում» (այսուհետ՝ ԳԻՇ) (Կ. Պոլիս), 1885, տետր տասներորդ եւ մետասաներորդ, էջ 178:

²¹ Նույն տեղում, էջ 178–179:

դամբանական խոսքում «սրտառուչ բանիւք» հիշատակելով նրա բոլոր «բարի բարի յատկութիւնները»²²:

Հատկանշական է յուրովի արձագանքելով իր մեղամաղձոտ խառնվածքի և հուլթյան մասին տարածված կարծիքին՝ Եղիան վկայակոչում է իրիմյան Հայրիկին, որն օրեր առաջ հարցրել էր իրեն՝ «Դո՞ւ տրտմութիւնը կը փնտռես, թէ տրտմութիւնը՝ քեզ»: Եվ ինքը պատասխանել էր՝ «Վերջինն աւելի ճշմարիտ է, Սրբազան Հայրիկ», ըստ հուլթյան՝ խոստովանելով, որ իր տխրության, տրտմության թե մեղամաղձության բուն աղբյուրը կամ պատճառն ազգի անմխիթար, ցավազին վիճակն է²³: Կարծում ենք՝ այստեղ ավելորդ է նշել նաև Ե. Տեմիրճիպաշյանի այն խոստովանությունը, թե Պերպերյան վարժարանի «մեծարդիւն Հիմնադիր—Տնօրէն» Ռ. Պերպերյանը «ինձ հետ վարժապետ ունեցաւ Հայոց մեծագոյն Պատրիարքն եւ Հայոց մեծագոյն ուսուցիչն, Տ. Ներսէս Վարժապետեանն եւ Տ. Մատաթիա Գարազանն. Որ ինձ հետ ներշնչող ունեցաւ Հայաստանեայց երկու հոգեշունչ վարդապետներ ու վարժապետներ, Եղիշէն եւ Խրիմեան Հայրիկն»²⁴:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը մեծ ակնածանք էր տածում իրիմյան Հայրիկի նկատմամբ՝ նրան գնահատելով ոչ միայն որպէս ժամանակի ազգային ու կրոնական արտակարգ գործիչներից, այլև ստեղծագործական ճիրքով օժտված անհատականություններից մեկը, թեև նրա կարծիքները մինչ այժմ գրեթե չեն հիշատակվել: Դեռ 70-ական թվականների վերջին թվարկելով իմբազդիր-հրատարակիչ Ղուկաս Պալտազարյանի «Արշալոյս»-ից հետո հրապարակ եղած պարբերականները՝ նա նշում է նաև. «Ունեցանք Արծուի Վասպուրական, ոյր սրբազան հեղինակն իբր արծիւ կը սաւառնի այսօր Հայ հորիզոնին վրայ»²⁵: Տարիներ անց իր կրկնակ հերոսներից մեկի՝ Կատուի բերանով Ե. Տեմիրճիպաշյանը հաստատում է. «Անտարակոյս գիրքեր կան որք գործքեր են, եւ այսպէս են Սրբազան Հայրիկի գրքերն ընդհանրապէս. սակայն իրիմեան միայն գրիչով չէ ճարտար, այլ լեզուով ալ, այլ ձեռքով ալ ճարտար ու զօրաւոր է: Ինք այն Սահմանադրական պատրիարքն եղաւ, որ այլ եւ համարձակեցաւ, այլ եւ կարօղացաւ նոր թուական բանալ Հայոց Պատրիարքութեան, Հայոց ազգութեան համար. ... իրիմեան կը մնայ ժողովրդական»²⁶: Ասվածի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը իրիմյանին արժանի էր համարում եկեղեցական ամենաբարձր դիրքերին: «Սրբազան Հայրիկ Նար-պէյ Սրբազանի տեղ Ատենապետ ընտրուեցաւ Կրօնական Ժողովոյ, — ազգարարում է նա, և ապա ավելացնում, — Բայց ասի բարձրացում մ'է Հրաւիրակին համար. Էջմիածնայ գահն, ահա հոն պարտէր բարձրանալ իրիմեան, Հայ եկեղեցականաց ամենէն ժողովրդականն»²⁷ (ընդգծումը մերն է.— Պ. Դ.): Իհարկե, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, նա չէր սխալվում, ընդամենը մի քանի տարի անց՝ 1892 թվականին,

²² ԳԻՇ, 1887, տետր վեցերորդ, էջ 115:

²³ «Երկրագունտ» (Կ. Պոլիս), 1886, թիւ 4, էջ 159:

²⁴ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 7, էջ 297:

²⁵ «Նոր կեանք» (Կ. Պոլիս) 1879, էջ 35:

²⁶ ԳԻՇ, 1886, տետր իններորդ, էջ 172:

²⁷ ԳԻՇ, 1886, տետր ութերորդ, էջ 159:

չնայած եղած բոլոր խոչընդոտներին, Խրիմյան Հայրիկն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

1886 թ. մեծ շուքով տեղի է ունենում Ազգային Սահմանադրության 26-րդ տարեդարձի հանդեսը: «Եւ թէպէտ Հայ երիտասարդութեան մեծապանծ ներկայացուցիչք բոլոր չէին գտնուէր հանդիսավայրն,— գրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանը,— այլ բացակայից կը փոխանակէր բարձրաշնորհ Խրիմեան Սրբազան Հայրիկ, որ պատարագեց, քարոզեց ու բանախօսեց, հոգւոց ու սրտից ու մտաց վրայ այնպիսի ներգործութիւն մ'ընելով, զոր անտարակոյս ոչ մին ի Հայ եկեղեցականաց այսօր կ'ընէ»: Սրբազան Հայրիկի արտաքին ու ներքին հմայքն այնքան մեծ էր, որ Եղիան չի կարողանում զսպել իր ոգևորութիւնն այդ պահի ազդեցութիւնը նկարագրելիս. «Դիմաց անման վեհութիւն, լուսամտութիւն մը՝ որ չը տեսնուիր յեւրոպա կրթուած Հայ եկեղեցականաց վրայ, ձայն մը՝ որ երաժշտութեան կը նմանի, խօսքեր՝ որք սրտի փափկութիւն ու մտաց նրբութիւն կը յայտնեն միանգամայն, եւ հասակ մը բարձր՝ որ արդէն կը կորանայ եւ որ պատկառանք ու միանգամայն տրտմագին խոհանք կ'ազդէ. Այս ամենն եզական տպաւորութիւն մը, այո՛, կ'ընէ մարդուն վրայ, Հայուն վրայ, զի այդ եկեղեցականն իրաւամբ կոչուած է հրեշտակ Հայաստանեայց»²⁸:

Այս կարծիքն ու գնահատականը երբեք չի լքել Եղիային: Երկու տարի անց՝ խոսք բացելով Կ. Պոլսո չորս նշանավոր պատրիարքներին՝ «ալեւոր այլ անձերանայի» Մկրտիչ Խրիմյանի, Ներսէս Վարժապետյանի, Խորեն Աշքեյանի և Հարութիւն Վեհապետյանի մասին, նա դարձյալ նշում էր, որ «... ընդհանուր Հայութեան վերաբերեալ խնդրոց մէջ ոչ ոք աւելի ձեռնհասութիւն ու հեղինակութիւն ունի քան Խրիմեան: Իր ժողովրդակա-նութիւնն իր վարդապետութեան օրերէն սկսեալ՝ անհուն է ...»²⁹:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի համոզմամբ, Խրիմյան Հայրիկի անհատականութեան մեծութիւնը չափելի էր ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային մասշտաբների մէջ: 1885-ին հիշատակելով Վիկտոր Հյուգոյի ցավալի մահվան մասին՝ նա անմիջապէս էլ անցում է կատարում Հայրիկի այցին Կ. Պոլիս. «Մինչդեռ ֆռանսացիք ի Բարիզ աստուածավայել մեծարանօք կը շրջապատէին իրենց մեծագոյն բանաստեղծին դադաղն,— գրում է նա,— Հայք ալ ի Կոստանդնուպօլիս կ'երթային ընդ առաջ եկեղեցականի մը, որ թերեւս Հայ ազգին համար այն եղած է ինչ որ Վիգդօռ Իւկօ ֆռանսական ազգին համար»: Այնուհետև նշելով Խրիմյանի բազում արժանիքները՝ խոսքն ավարտում է հետևյալ բառերով. «... համայն Հայութեան մէջ չը կայ ոք որ Հայրիկի չափ սէր ազդած ու լոյս սփռած ըլլայ իւր շուրջ. Ամենուրեք ուր Հայ կայ, Հայրիկին հետքն հոն կայ. համայնուրեք իբրեւ հրեշտակ երեւցած է նա, քարոզելով լուսաւոր եւ ոգեւոր լեզուով՝ Ավետարանի բանն, զոր ոչ ոք է թափանցած այնքան խորին կերպիւ — եթէ ոչ մեծն Հիւկօ ...»³⁰:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի ծածկանուններից մեկը՝ Մելանիան, «Աղջկան մը օրագիր»-ում անթաքույց հիացմունքով է հիշատակում Խրիմյան Հայրիկին

²⁸ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 5, էջ 240:

²⁹ «Երկրագունտ», 1888, թիւ 11, էջ 482:

³⁰ ԳԻՇ, 1885, տետր եօթերորդ, էջ 132–134:

Հետագայում հանրահայտ դարձած «Խնձորի ճառն», որը, ըստ էության, մի գեղեցիկ մանրապատում է ինքնին: «Խնձորի պատմություն: Ո՞վ չը գիտէ զայն, — գրում է նա: — Սրբազան Հայրիկ, այն նստին մէջ ուր պիտի կատարուէր Պատրիարքական ընտրութիւնն, ի բեմ կ'ելնէ եւ կը սկսի մին հոգեխանդ ու մտազուարճ միանգամայն այն ատենաբանութիւններէն, որոց գաղտնիքն ինք միայն ունի. եւ ոյց յանդգնութիւնք Հայրիկի մը միայն կրնան ներուիլ: Հայրիկ Հայ գաւառաց վիճակին վրայ խօսելով, դոցա միոյն մէջ կը կենայ, զմայելով կը զմայլի իր մէկ անուանի բերքին վրայ: Եւ ահա Վասպուրականի արծիւն՝ պարզելով իր փայլական արագ թեւերն՝ ակնթարթի մը մէջ Իտալիա կը հասնի. այդ բերքն հոն ալ կ'արտադրի: Եւ Խրիմեան կը զուգակիռէ Հայկական խնձորն եւ Իտալական խնձորն: Այնքան լաւ կը նկարագրէ մին թէ՛ միւսն, որ Երեսփոխան Տեառք տենչ կ'ունենան ճաշակել երկու խնձորներն ալ: Հայրիկ կ'իջնէ բեմէն: Երեսփոխանաց տենչն, ատենաբանութեան նման տարօրինակ, անիրանալի էր անշուշտ. մարդս խնձոր մը միայն կրնայ ճաշակել միանգամայն: Այս անհնարութեան առջեւ, ժողովոյն տենչն ալ փոխուեցաւ, վերածուեցաւ, վերածխեցաւ: Եւ Ազգն նոր Պատրիարքէն գոհ է ...»³¹:

Հայտնի է, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը կրօնի, եկեղեցու բարեշրջության խնդիրն անջատ չէր դիտարկում կրթութիւնից: Նա համոզված էր՝ աշխարհականներն ու եկեղեցականներն ամենեւին էլ «զատ մարմին չեն», ավելին՝ ազգային կյանքի այդ կարևորագոյն ոլորտները (նա ավելացնում էր նաև տնտեսությունը) «անձկագոյն յարաբերութիւն ունին» միմյանց հետ, որը, սակայն, թերևս, «չերեւիր» կամ «չը թուիր» առաջին հայացքից³²: Ահա թե ինչու՝ հայտարարելով, թե «... պատկերք, երգք, սաղարթք, ճառագայթք, ծաղկունք, բուրմունք աւելի հարկաւոր են, այո՛, մանկանց դպրատան քան Աստուծոյ տան մէջ», նա համոզված էր՝ «Արծրունի քահանայն զիս չը պիտի յանդիմանէ սոյն բանիցս համար, ո՛չ ալ պիտի յանդիմանէ զիս Խրիմեան Սրբազան Հայրիկ, եւ ոչ երբեք անշուշտ Խորէն Նար-Պէյ Սրբազան, որ արտասանած է անուանի, անմոռանալի խօսքն. «Եկեղեցւոյն նախագաւիթն է դպրոցն»։ Եւ այդ երեք եկեղեցականաց հաւանութիւնն ինձ բաւ է»³³ (ընդգծումը մերն է. — Պ. Դ.):

Բնորոշ է, որ Խրիմյան Հայրիկը, որպէս կանոն, տարվա գրեթե բոլոր կրթական հանդեսների «անհրաժեշտ նախագահն» էր և շատ անգամ իր ելույթներում վեր էր հանում նաև ազգային կրթության թերի կողմերը, օրինակ, փափագ հայտնելով՝ «զուտ գրական ու գիտական կրթութեան զուգընթաց ըլլար արհեստագիտական կրթութիւնն որ գոյութիւն չունի տակաւին յոյժ տարաբաղդաբար»³⁴: Սակայն նրա այդ ճառերը երբեմն միանշանակ չէին ընդունվում ժողովրդի տարբեր խավերի կողմից: Նման իրավիճակների ներկայացման համար Ե. Տեմիրճիպաշյանը դիմում էր նաև իր սիրած գրական հնարքներից՝ Ընթերցող—Խմբագիր երկխոսությունը: Դրանցից մեկում Ընթերցողը, օրինակ, իր վիրավորանքն է հայտնում այն

³¹ «Երկրագունտ», 1888, թիւ 11, էջ 513:

³² ԳԻՇ, 1883, տետր Ե, էջ 90:

³³ ԳԻՇ, 1886, տետր ութերորդ, էջ 147:

³⁴ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 7, էջ 316:

բանի համար, որ ինչ-ինչ շրջանակներում «դրին վերցուցին Հայրիկը. Քիչ մնացել է ժողովուրդը պօռայ պիտի եղեր որ՝ ա՛լ Խրիմեան Հայրիկը պարգեւաբաշխութեան հանդէսներուն մէջ բերանը չի բանայ», որովհետեւ քննադատում է դպրոցների վիճակը: Խմբագիրը նկատում է. «Բայց ես ալ քանի տարիէ ի վեր կ'ընեմ նոյն բանն օրագրաց մէջ թէ՛ պարգեւաբաշխութեան հանդէսներու մէջ. եւ դեռ ոչ ոք համարձակեցաւ ի մասնաւորի կամ ի հրապարակի պարսաւել կամ քննադատել զիս»: Սակայն Ընթերցողը բավարարված չէ. «Ձեր ետեւէն ալ շատ բան խօսող կայ, — ասում է նա, — Բայց՝ ըսածնուդ պէս՝ երեսնուդ ընելու են, կամ՝ աւելի աղէկ՝ զրելու են, որ վէճ մը բացուի ու ժողովուրդը լուսաւորուի»: Եվ առաջարկում է Խմբագրին շարադրել իր տեսակետները ազգային կրթութեան շուրջ, որպեսզի կարողանան նրան և Խրիմյան Հայրիկին պաշտպանել³⁵:

Պետք է ասել, որ կրթութեան, տնտեսութեան և ազգային կյանքի այլ կարևորագույն հարցերի շուրջ Խրիմյան Հայրիկի նման հայացքները պատահական չէին: Դրանք արդյունք էին նրա բացառիկ լայնախոհութեան և ազատամտութեան, ինչն ամենից շատ էր շահագրգռում Ե. Տեմիրճիպաշյանին: Երբ Կ. Պոլսի՝ Ասիական ընկերության լսարանում Ռեթեոս Պերպերյանի «Կին» խորագրով բանախոսութեան համար, «ուր ինչ ինչ դիտողութիւններ ըրած է Ս. Գրքին դէմ», կրօնական տեսուչը պահանջում է «քննութիւն մը» անցկացնել, դա առաջ է բերում Ե. Տեմիրճիպաշյանի անկեղծ տարակուսանքն ու ընդվզումը. «Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյ ծոցն, ազատամտութեամբն հռչակաւոր Խրիմեան Ս. Հայրիկի (ընդգծումը մերն է. — Պ. Դ.): Ատենապետութեան ներքեւ գտնուած Կրօնական Ժողովոյ մ'օրով, — բացականչում է նա, — իննեւտասներորդ դարու վերջին քառորդին մէջ, Հայ ազգին Կրօնական Տեսուչն հաւատաքննութիւն կը խնդրէ: Եւ որո՛ւ դէմ: Ազգային փառացն ու պատուոյն ամենէն նախանձախնդիր բազմարդիւն գործիչի մը դէմ»: Ապա նաև եզրափակում հեզնական տոնով «Յառաջադիմութեան մէջ ենք ...»³⁶: «Սիրաք եւ Սամուէլ (Կրթական դասեր)» գրվածքում Խրիմյանը ներկայացնում էր քաղաքակրթության գլխավոր չափանիշները, որոնց պետք է ձգտի նաև հայ ազգը: «Ինններորդ դասով կը ճառէ Սիրաք թէ ինչպէս ինքնաշխատութիւն, հանճար եւ ընկերական գործութիւն, այս երեք հզօր դաշնակիցներ միանալով քաղաքակրթեցին զաշխարհ, — գրում է նա, — ինքնաշխատ հանճար ծնաւ գիւտեր, արուեստներ, այլ ընկերական գործութիւն գարգացուց. եւ այսպէս այս երեք անգէն դաշնակիցներ աշխարհիս տիրեցին»³⁷:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի համար շատ զնահատելի էին նաև Խրիմյան Հայրիկի արդիական հայացքներն ազգային կյանքում ընտանիքի դերի ու նշանակության վերաբերյալ: Նրան հատկապես հոգեհարազատ էին «Դրախտի ընտանիք (Ի պէտս Հայոց ընտանեաց)» հայտնի գրվածքի՝ ընթերցողներին ուղղված «Նախաբան»-ում Հայրիկի արտահայտած այն մտքերը, թե «առանց մտաւոր եւ նիւթական հարստութեան» հնարավոր չէ «Եւրոպական ժողովրդոց ճոխ կեանքը վայելել»: Ուրեմն, կոչ էր անում Սրբազանը՝

³⁵ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 8, էջ 345:

³⁶ «Երկրագունտ», 1887, թիւ 5-6, էջ 203:

³⁷ Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի, Նիւ Եօրք, 1929, էջ 309:

«Ծանի՛ր, այդ կեանքը, այդ յառաջադիմութիւնը», որ դարերի ընթացքում ձեռք է բերվել «ճակատի անխոնջ քրտինքով» և բազում զոհերով: Հորդորում էր չհետևել օտարների՝ նորութեան անվան տակ տարածվող զեղխ ու անբարո բարքերին, այլ «ազնիւ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին», որոնց «լոյս եւ առաջնորդ՝ ուսումն, դաստիարակութիւն եւ տնտեսութիւնն է», որովհետեւ, ըստ նրա, «ուսման լուսով հաց կը գտնեն, դաստիարակութեամբ հոգին եւ սիրտ կը թելով բարի ընտանիք կը կազմեն, իսկ տնտեսութեամբ հացին սեղան եւ այլ կեանքի պիտոյքները չափով ու կշռով կը մատակարարեն միշտ հոգալով ապագայի անստոյգ օրերն»: Քանզի, համոզված էր իւրիմյան Հայրիկը, «մարդ իւր ներկային մէջ կամ զգաստութեամբ կամ ապշութեամբ իւր ապագայ օրերն ինքնին ձեռք կը պատրաստէ. զի ներկան ապագային հիմն է եւ ապագան ներկային յաջորդութիւն եւ շէնք»³⁸: «Աղջկան մը օրագիր»-ում անդրադառնալով այդ խնդրին՝ Մելանիան գրում է. «Ընտանիքն ըստինքեան ցամաք նիւթ մը կը թուի, սակայն քանի կը յառաջանամ ընթերցմանս մէջ այնքան կը համոզուիմ, թէ նիւթոց ամենահարուստն է ընտանիքը: Խրիմեան Հայրիկ Սահմանադրութեան պահպանութեան համար ուխտին ժամանակ մեր ազգային օրինաց ծագման վրայ խօսած եւ զայն անուանած էր քրիստոնէութեան արգասիք, արգասիք Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյն»³⁹:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը հայ ազգի «մեծ արշալոյսի» ավետյալն էր համարում իւրիմյան Հայրիկին, ըստ նրա, միանգամայն հասկանալի ու բացատրելի էին «այն սրտեռանդն մեծարանքն, որք կը մատուցուին ազգովին Սրբազան Հայրիկին ...»⁴⁰: Ուրեմն և պատահական չէ, որ «Մակրինէ» նորավեպի հերոսներից մեկը՝ Պետրոս աղան, որին Եղիան բնութագրում է որպէս իր բարի հոր վաղեմի բարեկամը, խոստովանում է, թէ «Շահնազարեանէն ու իւրիմեանէն սորվեցանք որ՝ ազգութիւն ունինք, ու այս ազգութիւնը պահելը մեր ամենէն մեծ պարտքն ունենում է: Ասանկ կամաց-կամաց արթնցանք ...»⁴¹ (ընդգծումը մերն է.՝ Պ. Դ.):

Յուրատեսակ համեմատական անցկացնելով ժամանակի հայտնի դեմքերից մեկի՝ աստվածաբան, խմբագիր Հովհաննես Տերոյենցի (Հովհաննես պատվելի) և իւրիմյան Հայրիկի միջև՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանն ընդգծում էր, որ նրանք «տրամադծօրէն ներհակ ձգտումներ» էին ներկայացնում: Եթե Տերոյենցի համար «Միշտ մեծ ուսումն էր ... ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնն», ապա իւրիմյանի համար «մեծագոյն ուսումն էր եւ է յաւէտ Ազգային պատմութիւնն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւնը»: Եվ ապա, եթե «Տէրոյենցի տիեզերական եկեղեցին իսկ իր տան չափ մեծ է միայն. մինչ իւրիմեանին համար ... եկեղեցին մեծ է տիեզերքին չափ. իւրիմեանի եկեղեցւոյն մէջ ոչ միայն Աստուած կայ, այլ կայ մարդն ալ, եւ կայ մարդն՝ որ կը յայտարարէ թէ անկարող է ըմբռնել զԱստուած ...»⁴²:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 184–185:

³⁹ «Երկրագունտ», 1985, թիւ 9, էջ 462:

⁴⁰ ԳԻՇ, 1885, տետր երկոտասաներորդ, էջ 198:

⁴¹ ԳԻՇ, 1884, տետր հինգերորդ, էջ 91:

⁴² «Երկրագունտ», 1888, թիւ 6, էջ 285:

Ժամանակակիցների բազմաթիվ վկայություններից հայտնի է, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը ևս XIX դ. վերջին քառորդի ամենից անվանի, սիրված ու մեծահամբավ դեմքերից էր: Բնորոշ է, օրինակ, գրող, հրապարակախոս, խմբագիր Սուրեն Պարթևյանի հուշային դրվագներից մեկը, ըստ որի՝ Եղիայի մահից երկու տարի անց նա երանություններ էր հիշում ամեն տարի Ազգային Սահմանադրության տոնի խանդավառ հանդեսներից մնացած իր տպավորությունները: «Հայրիկին ձեռք էն բռնած կ'երթայինք Պոլիս, Սիրքէճիէն շրմէն-սըրֆէն»⁴³ կը նստէինք, Ետի-Գուլէ դուրս կ'ելլէինք. Ս. Փրկիչի մատուռը կը մտնէինք,— գրում է նա,— յետոյ պարտէզը սարքուած չքասեղանին կը մասնակցէինք, ու յաւիտենական ձէթով կանկառն ու խորոված միսի կտորը ծամելով՝ անհանդարտ աչքեր կը պտտցնէինք չորս դինիս... Ու բաժակաճառերը կը սկսէին չքասեղանին վերին ծայրէն:

- Խօսողը ո՞վ է, հայրիկ ...
- Խրիմեան Հայրիկն է, տղաս ...
- Այս մարդը ո՞վ է ...
- Մինաս Չերազն է, տղաս, մե՛ծ մարդ է, ազգասէ՛ր, խելացի՛ ...
- Ա՞ս ...
- Ռէթէոս Պէրպէրեանը ...
- Ա՞ս ...
- Եղիա Տեմիրճիպաշեանը ...

... Ու հետորեն երբ կ'երկարաձգուէր անվերջ ու հոյապանծ ... Ու մենք՝ յափշտակուած՝ մտիկ կ'ընէինք ազգին մտաւորական առաջնորդներուն... Ի՛նչ հսկաներ կը թուէին անոնք մեզի և ի՛նչ պատկառանք մը կար անոնց բոլորտիքը, զանոնք չըճապատող, անոնց չրթներէն կախուող ամբողջին վրայ: ... Մեծին ու մեծութեան յարգանքն ունէր մեր ժողովուրդը, ու արժանիքին ու գեղեցկութեան առջեւ հիացումի վսեմ ընդունակութիւնը»⁴⁴ (ընդգծումները մերն է.— Պ. Դ.):

Թերևս ավելորդ է որևէ բան ավելացնել այդ գնահատականին:

Եզրակացություն

Խրիմյան Հայրիկը ոչ միայն ժամանակի ազգային ու կրոնական նշանավոր գործիչներից էր, այլև համազգային մտածողության տեր անձնավորություն, ում համար ամենից կարևորն աշխարհասփյուռ հայության համախմբումն ու միասնականությունն էր՝ հանուն հայրենի ժողովրդի և հայրենիքի առջև ծառացած բարդ ու դժվարին խնդիրների լուծման: Այդ հարցում նա բարձր էր գնահատում Վենետիկի Մխիթարյանների, մասնավորա-

⁴³ Յրանս՝ գնացք:

⁴⁴ «Դաշինք» (Զմիւռնիա), 1910, թիւ 247:

պես՝ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ծառայություններն ու վաստակը. այդ վերաբերմունքը փոխադարձ էր: Խրիմյան Հայրիկն օժտված էր նաև բացառիկ ստեղծագործական ձիրքով: Ժամանակի մեծահամբավ դեմքերից՝ գրող, հրապարակագիր, իմաստասեր, խմբագիր Եղիա Տեմիրճիպալյանի համոզմամբ, նրա անհատականության մեծությունը հափելի էր ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային մասշտաբների մեջ:

Պետրոս Դեմիրճյան — բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Հայ նոր գրականության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, բազմաթիվ հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru

REFERENCE

- Alishane zhamanakakitsneri husherum, Yerevan, 1969 (In Armenian).
 “Araks” (S. Peterburg), 1887, girk A (In Armenian).
 Amboghjdjakan yerker Khrimyan Hayriki, Niu Eork, 1929 (In Armenian).
 “Dashink” (Zmivrnia), 1910, tiv 247 (In Armenian).
 “Grakan yev Imastasirakan Sharzhum” (K. Polis), 1883, tetr E; 1884, tetr hingerord; 1885, tetr eoterord; tasnerord; metasanerord; erkotasanerord; 1886, tetr uterord; innerord; 1887, tetr vetserord (In Armenian).
 Khrimyan Hayrik. Yerker, Yerevan, 1992 (In Armenian).
 “Masis” (K. Polis), 1869, tiv 924; tiv 927 (In Armenian).
 “Nor keank” (K. Polis), 1879 (In Armenian).
 Oshakan Y. Hamapatker arevmtahay grakanutean, Antilias, 1956 (In Armenian).
 Raffi. Yerkeri zhoghovadsu tasnerku hatarov, h. 1, Yerevan, 1983 (In Armenian).
 Teodik. Amenun taretsoytse, K. Polis, 1916–1922 (In Armenian).
 Tumanyan Hovh. Yerkeri liakatar zhoghovadsu 10 hatarov, h. 5, Yerevan, 1994 (In Armenian).
 “Yerkragund” (K. Polis), 1886, tiv 4; tiv 5; tiv 6; tiv 7; tiv 8; 1887, tiv 5–6; 1888, tiv 6; tiv 11; 1985, tiv 9 (In Armenian).
 Zhamanakakitsnere Komitasi masin, Yerevan, 1960 (In Armenian).

ВИДНЫЕ ДЕЯТЕЛИ ВРЕМЕНИ О ХРИМЯНЕ АЙРИКЕ

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Хримян Айрик, Егия Темирчипашян, Отец Гевонд Алишан, Минас Чераз, Комитас, Ов. Туманян, патриарх, католикос, «Сирак и Самуил», «Райская семья», «Вангуйж», «Айгуйж».

Выдающийся национально-общественный, духовно-культурный деятель Католикос Всех Армян Хримян Айрик (Мкртич А. Ванеци, 1820–1907) с самого начала своей деятельности снискал широкую известность в народе своим безупречным поведением, патриотическими поступками. Многие известные деятели писали в его адрес хвалебные и восторженные слова, отмечая интересные эпизоды и истории, связанные с Айриком (Г. Алишан, Раффи, Е. Темирчипашян, М. Чераз, Комитас, Ов.Туманян и другие).

Хримян Айрик был общенациональным мыслителем. Самым главным он считал сплочение и единство армян всего мира для решения сложных проблем, стоящих перед родным народом и Родиной. Он постоянно обращался к покинувшим родину армянам, уговаривая их вернуться, чтобы вместе обустроить Армянский дом. Хримян Айрик высоко оценивал заслуги мхитаристов Венеции, особенное уважение испытывал к Отцу Гевонду Алишану, и это отношение было взаимным.

К Хримяну Айрику с высоким благоговением относился также один из самых известных деятелей того времени – писатель, публицист, философ, редактор Егия Темирчипашян, считая его не только одним из выдающихся национальных и религиозных деятелей своего времени, но и человеком, наделенным яркими творческими способностями, писательским талантом. По убеждению Егии Темирчипашяна, величие личности Хримяна Айрика измеримо не только в национальном, но и в мировом масштабе.

Петрос Демирчян – д. филол. н., старший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абега НАН РА, секретарь правления Союза писателей Армении. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей.
pdemirchyan@mail.ru

PROMINENT FIGURES OF THE TIME ABOUT KHRIMYAN HAYRIK

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Key words: Khrimyan Hayrik, Yeghia Temirchipashyan, Ghevond Alishan, Minas Cheraz, Komitas, Hovh. Tumanyan, patriarch, catholicos, “Sirak and Samuel”, “Paradise Family”, “Vanguyzh”, “Ayguyzh”.

An outstanding national, public, spiritual and cultural figure Catholicos of All Armenians Khrimyan Hayrik since 1893 (Mkrtich A. Vanetsi, 1820–1907), from the very beginning of his activity gained wide popularity among the people for his impeccable behavior, patriotic deeds. Many famous people wrote words of praise and admiration to him (G. Alishan, Raffi, Ye. Temirchipashyan, M. Cheraz, Komitas, Hovh. Tumanyan and others), noting interesting episodes and stories connected with Hayrik.

Khrimyan Hayrik was a nationwide thinker. For him, the most important thing was the rallying and unity of the Armenians of the whole world to solve the complex and difficult problems facing his native people and homeland. Therefore, every time he sent out invitations to all Armenians who had left their homeland, persuaded them to return in order to improve the Armenian house together.

Khrimyan Hayrik highly appreciated the merits of the Mkhitarists of Venice; he was especially fond of Father Ghevond Alishan, and this relationship was mutual.

Khrimyan Hayrik was also highly valued by one of the most famous figures of that time – writer, publicist, philosopher, editor Yeghia Temirchipashyan, not only as one of the outstanding national and religious figures of his time, but also endowed with bright creative abilities and writing talent. Unfortunately, his opinions have hardly been mentioned so far. According to Yeghia Temirchipashyan, the greatness of Khrimyan Hayrik’s personality is measurable not only on a national but also on a global scale.

Petros Demirchyan – Doctor of Sciences in Philology. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghian, Executive Secretary at Writers’ Union of Armenia. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary, literary-critical articles. pdemirchyan@mail.ru